

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)

Doornmalen, A.G.J. van; Doornmalen A.G.J. van

Citation

Doornmalen, A. G. J. van. (2017, October 12). *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/56323>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/56323> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Doornmalen A.G.J. van

Title: De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca.1400)

Date: 2017-10-12

6 Samenvatting

Zoals dat voor vele huizen het geval is, is ook de opdrachtgever voor de bouw van het kasteel Ammersoyen onbekend. Er bestaat wel een vermoeden. De eerste vermelding van het huis (1354), de eerst bekende heer van Ammersoyen (Gerard van Herlaar in 1351), en de in de literatuur veronderstelde bouwperiode van het kasteel (midden 14de eeuw) wijzen naar een telg van de Herlaars als opdrachtgever. Maar waren die inderdaad in de positie dit majestueuze huis te bouwen? Die vraag, met die gegevens, vormde de aanleiding tot dit onderzoek. Het onderzoek betreft de periode van de eerste vermelding van een Herlaar, eind 11de eeuw, tot en met het laatste kwart van de 14de eeuw en richt zich specifiek op de familietak van de Herlaars met bezit in het Midden-Nederlands rivierengebied, waartoe Ammersoyen behoorde.

6.1 *Het sociaal-cultureel en sociaal-politiek vermogen van de Herlaars*

De vroegste vermeldingen van de naam (Dirk van) Herlaar dateren uit het vierde kwart van de 11de eeuw. De toenaam Herlaar verwijst naar de gelijknamige heerlijkheid gelegen in het tegenwoordige St. Michielsgestel nabij 's-Hertogenbosch. Over de herkomst van het maatschappelijk vermogen, de status en het aanzien van de Herlaars hoeft ondanks de schaarse bronnen geen discussie te bestaan, zij kregen die van het voorgeslacht, de *lineage*. Hoewel er niets concreets te zeggen valt over de (erfelijke) attributen, kan wel geconcludeerd worden dat Dirk van Herlaar dankzij zijn voorgeslacht op het moment van de eerste vermelding al vermogen en aanzien bezat. Tijdgenoten bevestigden de hoge status, en daarmee het vermogen, van de Herlaars door hen in de 12de en 13de-eeuwse akten en oorkonden te vermelden als *nobiles*. De eerste vermelding die het beeld van macht en vermogen bevestigt in de vorm van daadwerkelijke heerschappij, is die van een *dominus* van Herlaar in het midden van de 12de eeuw. De hoge statuut van de Herlaars volgt niet alleen uit de vermeldingen, maar ook uit de banden die zij in een tamelijk gesloten netwerk onderhielden met een aantal aanzienlijke dynasten uit het rivierengebied zoals Van Kuyc, Van Altena, Van Heusden, Horne en Van Boxtel.

De maatschappelijke positie van de Herlaars staat in de literatuur onzorgvuldig beschreven. Zonder onderbouwing van bronnen beschouwen vele auteurs de heren van Herlaar als leenmannen, vazallen en zelfs als *ministerialen* van de Luikse bisschop. Dat komt bij hen voort uit de gedachte dat de heerlijkheid Herlaar een Luiks leen was, wat niet juist is. Nadat de heer van Horne in 1315 de heerlijkheid van Gerard van Loon gekocht had, droeg hij dat aan de bisschop van Luik op. Vanaf dan, dus niet eerder, is de heerlijkheid een leen van Luik. Uit de statuut van *nobiles* blijkt zonder meer dat de heren van Herlaar geen *ministerialen*, van oorsprong onvrije dienstlieden, waren, niet van de Luikse bisschop, niet van de Utrechtse bisschop, laat staan van de hertog van Brabant. De heren van Herlaar beschikten vrijelijk over de heerlijkheid en de rechten, en waren niet gebonden aan een leenheer. De vrijheid van handelen valt vooral te herleiden uit de oorkonden van erfdochter Petronella (1227-1235) waarin zij als *domina* beschikt over het bezit en de rechten van Herlaar. Omdat haar kinderen vasthielden aan de naam Herlaar doorbreekt Petronella als erfdochter de patrilineaire suprematie binnen het geslacht. Door de mannelijke opvolging *a priori* aan te houden is deze breuk in de bezitsgeschiedenis gemakkelijk over het hoofd te zien.

In de 13de eeuw verschijnen meer gegevens over de filiatie, al zijn die nog onvoldoende voor een volledige genealogische reconstructie. Petronella, *domina* van Herlaar, had twee zonen: Dirk en Godfried. Dirk (1235-1282) was de erfopvolger en de eerste Herlaar met de titel van *miles*. Diens nazaten staan in dit onderzoek centraal. Behoudens heer van Herlaar was hij ook voogd van Berlicum (voor de norbertijnen van Berne), voogd van Waalre (voor Echternach) en medepatroon van het kapittel van Hilvarenbeek. Zijn macht

en prestige wist hij omstreeks 1255-1266 te vergroten. Hij verwierf de heerlijkheid Ameide met Tienhoven in het grensgebied van de landsheerlijkheden van Holland-Gelre-Utrecht als leen. De heer van Ameide bracht de leenhulde voor de hoge en lage jurisdictie aan de bisschop van Utrecht. Het huis dat Dirk er bewoonde, mogelijk zelfs liet bouwen, stond in Tienhoven en was eigen (allodiaal) bezit. Dirk van Herlaar werd een leenman van de bisschop van Utrecht, niet door zijn eigen goed aan hem op te dragen, maar door en voor uitbreiding van zijn positie dat als leen aan te nemen. Het kernbezit, de heerlijkheid Herlaar, hield hij daarnaast als zijn eigen goed.

Zeker is dat het bezit aan de Lek een uitbreiding van zijn macht, en dus status, was. Maar was dat het hoofdmotief? Het verwerven van Ameide moet voor Dirk een doel gediend hebben. Als leenman was hij immers gebonden aan diensten voor de leenheer. De 'vlucht' naar Ameide - om die term hier naar de vermelding in een kroniek te gebruiken - mag gezien worden als het weren van de dreiging die op dat moment, midden 13de eeuw, van de hertog van Brabant uitging. Die probeerde de invloed van de graaf van Gelre en de bisschop van Luik in 'zijn' gebied te elimineren. De heer van Herlaar vormde in dat opzicht weliswaar geen obstakel voor de Brabantse hertog, maar dat wil niet zeggen dat Herlaar daarom geen maatregelen nam en een wijkplaats zocht in een andere landsheerlijkheid. Wellicht was Dirk er ook op uit zijn eigen territorium uit te breiden, wat op dat moment in Brabant niet (meer) mogelijk was. Of hij daarbij zijn 'toevluchtsoord' doelbewust opzocht - als zijnde een locatie in een landsheerlijk grensgebied - laat zich niet vaststellen, maar Ameide bood hem wel mogelijkheden de onafhankelijke positie die hij bezat enigszins te behouden.

Waarschijnlijk waren er ook andere mogelijkheden om die positie te behouden, waarom koos hij dan voor Ameide? De vraag waarom de Utrechtse bisschop koos voor Herlaar mag eveneens gesteld worden. Beide worden beantwoord door de band met Van Kuyc. Hoewel Ameide bekend staat als een leen van de Utrechtse bisschop, behoorde het oorspronkelijk aan Van Kuyc toe. Die verkocht in het eerste kwart van de 13de eeuw zijn bezit aan de Utrechtse bisschop, maar behield zijn mannen. Er zijn verschillende aanwijzingen dat de Kuycs en de Herlaars in de 13de eeuw nauwe banden onderhielden, behalve een leenband behoort ook een huwelijksband tot de reële mogelijkheden. Met Van Kuyc zat het wel goed, wellicht namen de Herlaars het daarom met de leentrouw aan de Utrechtse leenheer als soeverein niet zo nauw. Zij hadden een band met Van Kuyc, niet met de bisschop. Als heren van Ameide dienden zij de Hollandse graven, die hun macht in het gebied - ten koste van de Utrechtse bisschop - ontplooiden en zekerden. In het vierde kwart van de 13de eeuw (1298) werd het huis in het geheim zelfs een steunpunt van de Hollandse graaf in diens strijd tegen de Utrechtse bisschop. Dat had aanvankelijk geen gevolgen, maar later kwam de bisschop er wel op terug. In 1312 wist Dirk van Herlaar (1312-1354) het leen van Ameide alleen te behouden door ter compensatie van die daad het huis, dat allodiaal bezit was, op te dragen aan de Utrechtse bisschop.

Bijzonder in het voortbestaan van het geslacht van de Herlaars - de koppeling van naam, wapen en bezit - is dat aanvang 14de eeuw opnieuw een vrouw dat doorgaf aan haar nazaten. Ditmaal viel die eer Aleid (1306-1309) toe. Zij was getrouwd met Gerard van Loon. Wat in de literatuur niet bekend is, maar dit onderzoek aantoonde, is dat haar huwelijk met Gerard van Loon meerdere zonen had voortgebracht. Die verwierven in de 14de eeuw als Herlaars de hoge heerlijkheden en huizen van Ameide, Ammersoyen, Bokhoven, Empel-Meerwijk en Poederoyen. Hoewel die nakomelingen een aanzienlijk bezit hadden, droegen ze niet de naam van hun vader, Aleids echtgenoot, Gerard van Loon. Hij had binnen de sociale stratificatie van de aristocratie ten opzichte van zijn echtgenote een lagere status. Wie was dat dan? Die vraag is alleen van belang omdat zijn nazaten, als Herlaars, een bijzondere positie verwierven aan het Hollandse en Gelderse hof, en hij op enige wijze bijdroeg aan de ontplooiing van het maatschappelijk vermogen van zijn zonen in een geografisch af te bakenen gebied tussen Maas en Waal. Het vreemde, en uitdagende voor dit onderzoek, is dat van zijn

maatschappelijk vermogen vrijwel niets bekend is. Het zoeken naar de herkomst, status en vermogen van Gerard van Loon vormt dan ook een essentieel onderdeel van dit onderzoek. Ondanks 'het omkeren van elke steen' ontbreken concrete gegevens over zijn herkomst en maatschappelijk vermogen. Zo gedacht moet worden aan bezit en heerlijke rechten in de Bommelerwaard lijkt de positie van burggraaf van Zuilichem het meest waarschijnlijk. Hij heeft invloed gehad op het verwerven van het bezit in de Bommelerwaard, maar dat bracht hij niet in bij zijn huwelijk.

Hoewel in de literatuur bekend is dat de Herlaars in de 14de eeuw de heerlijkheden en huizen van Ameide, Ammersoyen, Bokhoven en Poederoyen bezaten, is Empel-Meerwijk ten onrechte buiten zicht daarvan gebleven. Uit dit onderzoek volgt dat die verschillende Herlaars verwanten waren, meer nog, het waren broers. Dirk van Herlaar, heer van Ameide in de periode 1312-1354, was een van hen en erfgenaam. Hij wist zich achter de schermen op te werken tot in de hoogste kringen, die van het landsheerlijke hof. Hoe lukte hem - en zijn oudste zoon Gerard - dat? De *lineage* van de Herlaars en het grote vermogen dat hij erfde waren de voorwaarden om na 1345 geïntroduceerd te worden in het machtscentrum van Hollands landsheerlijke macht. Na 1345, de nederlaag bij Stavoren waar Willem IV graaf van Holland en vele edelen in de strijd tegen de Friezen het leven lieten, was de landsheerlijke situatie in Holland sterk gewijzigd. Dat bood een man met een groot maatschappelijk vermogen gelegenheid zich te profileren. Dirk was heer van Ameide, bezat de hoge heerlijkheden van Bokhoven en Ammersoyen, en had een omvangrijk in leen uitgegeven bezit aan ambachtsheerlijkheden in de Bommelerwaard. Hij was leenheer voor regionale aristocraten in het rivierengebied. Hij wist na 1345 de juiste keuze te maken door in de strijd tussen de adelspartijen van de Hoeken en de Kabeljauwen te kiezen voor de laatste.

Waarschijnlijk betrof Dirk zijn oudste zoon Gerard (1347-1354) in die partijstrijd, met opmerkelijk verstrekkende gevolgen. Beiden klommen op tot de vertrouwelingen van graaf Willem V. Gerard werd één van Willems baanderheren, het meest selecte gezelschap van intimi rond de persoon van de graaf. Hij verwierf in die positie een fortuin. Het is dan ook bijzonder vreemd dat noch Dirk noch Gerard in de verbondsbrief van 1351 genoemd staan. Dit rakelt de discussie over de datering van de verbondsbrief op. Zonder hier stelling te willen nemen in die discussie is het niet te verklaren dat de Herlaars niet tot de eedgenoten van de verbondsbrief horen. Mogelijk is de verklaring eenvoudigweg gelegen in het feit dat Gerard geen heerlijke rechten bezat binnen het territorium van de Hollandse graaf, die verwierf hij nadien.

In de moderne literatuur weten de auteurs Gerard van Herlaar niet in de landsheerlijke kaders van Holland of Gelre te plaatsen. Zij typeren hem als een 'buitenlander', maar is dat juist? De steun van Gerard aan de Kabeljauwse partij is inderdaad niet in verband te brengen met zijn positie, of locatie, in Gelre. De auteurs gaan dan voorbij aan het feit dat Gerard als oudste zoon de beoogde heer van Ameide was. Hij diende wel degelijk zijn eigen belang. Bijzonder is wel dat hij zich niet alleen in Hollandse, maar ook in de Gelderse successiestrijd roerde. Hij steunde Eduard van Gelre met raad en daad in de strijd tegen zijn broer Reinald III. Merkwaardig genoeg geldt de kwalificering 'buitenlander' in de secundaire literatuur soms ook vanuit de Gelderse invalshoek. Dan ziet men hem - immers een vertrouweling van de Hollandse graaf - als een 'Hollandse' man. Kortom het is vanuit een strikt modern nationalistisch perspectief van een landsheerlijkheid dat het optreden van Gerard in beide kwesties onverwacht is, niet vanuit de positie van Gerard van Herlaar zelf.

Dirk van Herlaar en zijn zoon Gerard overleden vrijwel gelijktijdig in 1353. Daardoor vererfden al hun bezittingen, een groot vermogen, aan zoon en broer Jan van Herlaar (1354-1369). Jan gaf Ammersoyen, en Bokhoven, als erfleen aan zijn broer Arnold. Zij namen wel het maatschappelijk vermogen over, maar niet de aanzienlijke posities aan het Hollandse- en Gelderse landsheerlijke hof. Waarom niet? De verklaring daarvoor ligt in veranderingen buiten hun bereik en invloed, zoals de komst van nieuwe landsheren. De Herlaars zijn na de machtsoverdracht in 1358 - Albrecht van Beieren nam de honneurs waar voor zijn

‘dwaze’ broer Willem V - aan het Hollandse hof niet meer gezien. Jan en zijn broer Arnold vonden hun toevlucht aan het hof van Jan van Blois aan wie zij evenzeer loyaal waren. Zo het mogelijk was het maatschappelijk vermogen aan te wenden om deel uit te maken van een niet landsheerlijk adelsnetwerk was dat van Blois in Gouda en Schoonhoven het hoogst haalbare.

Indien, zoals het zich laat aanzien, alleen de Herlaars van Ameide en Ammersoyen zich in de kringen van het landsheerlijke hof bevonden, waar berustte dat onderscheid dan op? De verklaring ligt in het maatschappelijk vermogen. Dat was van de Herlaars van Ameide/Ammersoyen als erfgenaam vele malen groter dan dat van de verwanten in Poederoyen en Empel-Meerwijk. Hun vermogen was beperkt, het strekte zich niet verder uit dan de grenzen van de eigen heerlijkheid. Zonder een omvangrijk bezit was er voor hen in adelscoalities waarschijnlijk geen rol weggelegd. De Herlaars van Ameide hadden veel van hun bezittingen in de Bommelerwaard en daarbuiten in leen uitgegeven - waaronder Ammersoyen als interne feodalisatie, Bokhoven en Herenthout - waardoor ze over een uitgebreid leenhof beschikten, wat hun aanzien (en militaire potentie) vergrootte. Bovendien was er nog het voormalig bezit van Herbaren van Arkel, dat via diens erfdochter aan dat van de heer van Ameide was toegevoegd.

Uit de literatuur volgt dat de partnerkeuze het maatschappelijk vermogen van de elite sterk bepaalde en daar mede afhankelijk van was. Het is dan wellicht een merkwaardige constatering dat daar bij de Herlaars geen aanwijzingen voor zijn. Met uitzondering van erfdochter Heilwich van Arkel, die huwde met Dirk van Herlaar (1312-1354), heer van Ameide, is er van een mogelijke inbreng van de partners totaal niets bekend noch te herleiden. Dat geldt voor de gehele onderzoeksperiode, en voor alle bekende partners. Het kindsdeel dat de partners meekregen was blijkbaar klein. Dat doet vermoeden dat afgezien van Heilwich er blijkbaar geen huwelijken waren met erfdochters. Maar in hoeverre kreeg dat prioriteit? Wat opvalt, is dat bij de partnerkeuze de geografische nabijheid klaarblijkelijk de voorkeur genoot. Zo huwden de dochters van de heer van Ameide met de zonen van de heer van Vianen, en kwamen de partners van de kinderen van de heer van Poederoyen uit het naastgelegen Loevestein. Ook Dirk en Heilwich waren ‘buren’. Het huwelijk lijkt daardoor vooral gericht op consolidatie van het bezit, dat was mogelijk belangrijker dan uitbreiding. Een goede band met de ‘buurman’ voorkwam dat er druk op het bezit uitgeoefend werd.

Voor de opvallende - en hem onverwachte - rol van Dirk en Gerard van Herlaar in de partijstrijd in Holland brengt Brokken een nieuwe categorie binnen de adel aan: de grensadel. Hadden of kregen de Herlaars in het Gelderse grensgebied als *grensadel* vrijheden die er elders niet waren, waren zij onafhankelijk en werd door hen ‘op verschillende paarden gewed’? Daar lijkt het niet op. De Herlaars van Ameide en Ammersoyen kozen zowel in Holland als in Gelre voor één partij en volgden de leidsman van die partij vrijwel onvoorwaardelijk. Zij speelden de landsheren voor het behoud van het eigen bezit niet uit, en namen alle risico’s bij hun keuzes. Ook de andere Herlaars, die van Poederoyen en Empel-Meerwijk, toch ook grensposities, gedroegen zich zo niet. Feitelijk was er tussen geen van deze Herlaars en de landsheren van Brabant en Utrecht een (hechte) persoonlijke band. Dat geldt voor alle Herlaars van dit onderzoek gedurende het gehele tijdvak.

Ondanks het feit dat de heren van Ameide, Ammersoyen, Bokhoven, Poederoyen en Empel-Meerwijk broers waren - met bezit in een geografisch te markeren (klein) gebied - zijn er geen aanwijzingen van bondgenootschappen waarin zij gezamenlijk als ‘groep’ optraden. Dat terwijl ook in dit onderzoek verwantschap in de coalities vaak te herkennen is en daardoor relevant lijkt. Buiten de partijstrijd was er wel een dergelijk verzamelpunt: het hof van Blois. Daar verbleven zij en hadden er functies, maar ook daar zijn geen aanwijzingen voor een gezamenlijk optreden. Dan blijft toch de vraag van dat grensgebied wringen. De Herlaars, leden uit één gezin, verwierven in een te markeren periode (tussen 1330 en 1350), de hoge heerlijkheden en huizen van Empel-Meerwijk, Bokhoven, Ammersoyen en Poederoyen. Die

heerlijkheden liggen langs de Maas op luttele kilometers van elkaar verwijderd. Bovendien had Ameide een groot complex aan in leen uitgegeven bezit in de Bommelerwaard. Maar was er ook sprake van een machtscomplex waarin de Herlaars verschillende posities innamen? Uit de reconstructie van het bezit en dat van de huizen blijkt dat toch wat minder evident.

6.2 *Het sociaal-economisch vermogen van de Herlaars*

De vroegste bronnen tonen al aan dat de Herlaars tot de aanzienlijksten van de middeleeuwse maatschappij behoorden. De status en het eigen (allodiale) patrimoniale bezit vormden de erfelijke attributen die aan het nageslacht doorgegeven werden. Het aanzien van de Herlaars stoelde tot in de 13de eeuw op eigen (allodiaal) bezit en juridische functies. Vanaf dan, zo midden 13de eeuw, bestaat het bezit behalve uit eigen goed ook uit bezit in leen (Ameide). Daarnaast beleenden de Herlaars ook bezit. De leenboeken van Herlaar en van Vianen (Ameide) - en in mindere mate ook Ammersoyen - geven een beeld van dat bezit, niet alleen van de omvang of de locatie daarvan, maar (indirect) ook van de status van de leenmannen. Het zo nauwgezet mogelijk reconstrueren van het bezit vormt een belangrijk onderdeel van dit onderzoek. Er is echter geen totaalbeeld van het bezit te reconstrueren, daartoe ontbreken de kwantificeerbare gegevens. Wel is er uit de bronnen een indruk te krijgen van het bezit.

Het oorspronkelijk allodiaal kernbezit van de Herlaars bestond uit de heerlijkheid Herlaar dat grensde aan 's-Hertogenbosch. De heerlijkheid is gelegen in een gebied waar aantoonbaar vanaf de Romeinse tijd continue bewoning is geweest. Behalve de heerlijkheid hadden de heren van Herlaar ook buiten dat gebied bezit. Uit akten blijkt dat het bezit buiten Herlaar verspreid lag over een groot gebied: Postel, Reusel, Gerdingen, Baesweiler, Berlicum, Herenthout. De omvang van het totale bezit is niet bekend. Het sociaal-economisch vermogen als machtsbasis was niet noodzakelijkerwijs geografisch omvangrijk, veel belangrijker dan de verspreiding was dat het bezit de heer voldoende middelen voor autonomie, dat wil zeggen onafhankelijkheid, verschafte.

Een leen van Luik werd de heerlijkheid Herlaar pas na de verkoop van de heerlijkheid aan de heren van Horne in 1315. Toch oppert menig auteur in de literatuur (impliciet) een eerdere leenband. Hoe kan dat? Het blijkt dat het beeld te herleiden is tot anachronistische interpretaties, vooral uit het midden van de vorige eeuw, die nadien zijn overgenomen als 'feit'. Het handelen van de heren van Herlaar voordien toont dat de heerlijkheid Herlaar geen (Luiks) leen was. Zij beschikten vrijelijk over de heerlijkheid en de rechten, en waren niet gebonden aan een leenheer. Meer nog dan uit het handelen kan uit de opvolging van de heerlijkheid geconcludeerd worden dat de heerlijkheid geen Luiks leen was. In het Luikse leenrecht gold namelijk dat indien een vazal zonder nazaten kwam te overlijden het leen aan de leenheer de bisschop van Luik verviel. Na het overlijden van Dirk van Herlaar in 1305, die zich heer van Herlaar noemde, kwam het bezit in handen van zijn zuster Aleid. Een dergelijke overdracht zou voor een Luiks leen niet mogelijk zijn geweest.

Samenhangend met de geconstateerde merkwaardige visie op de heerlijkheid Herlaar als een Luiks leen, heersen er in de literatuur ook opvattingen over de Herlaars als voogden en mede-patroon welke niet door bronnen gestaafd worden. Het betreft het recht van mede-patroon van het kapittel van Hilvarenbeek (vanaf 1246) en de rechten als voogd van Echt (1078) voor de Sint-Servaaskerk in Maastricht, Elmeth (1173) en Berlicum (1243) voor de norbertijnen van Postel en Berne, en Waalre (1276) voor de benedictijner abdij van Echternach. De veronderstelling is dan dat de rechten van voogd erfelijk waren en dat de positie van voogd geleid had tot usurpatie. Het recht van mede-patroon wordt gezien als een 'bewijs' voor bezit in Hilvarenbeek. Ook deze beelden zijn niet juist. Een voogd bezat onafhankelijke rechtsmacht, de hoge jurisdictie, over een kerkelijk rechtsgebied dat niet gebonden was aan een graaf of hertog. Rekrutering voor

dat ambt was alleen mogelijk vanuit de top van de middeleeuwse aristocratie, meer specifiek de hoge (prefeodale) adel. De tijdelijke benoeming tot voogd impliceert dus allereerst een hoge afkomst. Om de belangen van de kerkelijke instelling te dienen vereiste het ambt van voogd ook een onafhankelijke niet feodale positie. De voogd diende te beschikken over eigen vermogen, gezag, aanzien en prestige. Hij ontleende zijn macht dus niet aan het ambt hoewel de functie dat zonder twijfel vergrootte. Wellicht was usurpatie gemeengoed in de middeleeuwen - daar lijkt de literatuur wel op aan te sturen - maar er zijn in de bronnen geen concrete aanwijzingen te vinden dat de Herlaars zich vergrepen aan kerkelijke goederen of rechten. Daar waar bezit niet verklaard kan worden, of ten onrechte verondersteld wordt, gaat men al snel uit van usurpatie. De gedachte suggereert dat het usurperen van bezit een betrekkelijk eenvoudige zaak zou zijn, maar de bronnen tonen juist verzet van de kerk tegen die daden. Feitelijk berust de gedachte van usurpatie ook op een misvatting van de positie van voogd. De voogden verwierven geen heerlijkheid uit de functie maar kregen zoals gezegd de aanstelling vanwege het bezit aan eigen maatschappelijk vermogen en prestige. Waarschijnlijk was een van de landsheer onafhankelijke status een *pré*. Dat gold in elk geval voor de Herlaars.

Ook aan het recht van mede-patroon, waarvan de eerste vermelding uit 1246 dateert, zijn interpretaties gekoppeld die uitgaan van apriorismen en anachronistische invullingen en verklaringen, zoals die van verondersteld bezit in Hilvarenbeek. Dat de Herlaars bezit hadden in Hilvarenbeek is vrijwel uit te sluiten. Er zijn geen bronnen met concrete verwijzingen naar bezit van rechten of goederen in Hilvarenbeek anders dan het canonieke recht van mede-patroon. Dat het recht van mede-patroon gekoppeld was aan de heerlijkheid Herlaar is eenvoudigweg te verklaren uit het feit dat Dirk van Herlaar een devoot man was. Hij schonk een deel van zijn bezit van de heerlijkheid Herlaar aan het kapittel van Hilvarenbeek op het moment dat die in een financieel moeilijke positie zat, dat wil zeggen tussen 1207 en 1246. Door de koppeling met de heerlijkheid bleven de heren van Herlaar mede-patroon, ook na de overdracht van de heerlijkheid. Dat Horne, die heer van Herlaar werd na 1315, mogelijk wel heerlijke rechten in Hilvarenbeek had staat daar los van.

In 1315 verkocht Gerard van Loon het kernbezit aan Gerard van Horne. Die droeg het daarna op aan de bisschop van Luik, met wie hij op dat moment over ander bezit een conflict had. Het hoe en wat van de verkoop en het verhef is in de bronnen niet goed te volgen. Op dat moment was de situatie in Luik vanwege de strijd tussen de bisschop en de stad wat onduidelijk. Zeker is dat na 1325 de Herlaars er geen rechten meer hadden. Waarom Horne de heerlijkheid kocht is niet bekend, maar het huis en de rechten kwamen later als apanage in handen van zijn echtgenote. Horne rekende dat blijkbaar niet tot zijn kernbezit, dat bezit erfde zijn zoon.

Na het midden van de 13de eeuw treden er fundamentele wijzigingen op in het bezit van de heren van Herlaar. Hoewel de heerlijkheid en de huizen van Herlaar nog in handen waren, als eigen goed, voegde Dirk (1232-1285) het leen Ameide aan het bezit toe. Op het moment dat Dirk van Herlaar (1235-1282) de heerlijkheden van Ameide en Tienhoven in bezit kreeg, waren de ontginningen al in een gevorderd stadium. Een ringdijk omsloot de Alblasserwaard en de blokken en percelen waren al bepaald. Er zijn geen aanwijzingen voor de Herlaars als *locator*, toch droegen zij wel op verschillende wijzen bij aan het ontwikkelen van het gebied. Dat, zoals de literatuur suggereert, ook Ameide als 'laatmiddeleeuwse nieuwe stad' louter uit eigenbelang van de lokale heer gesticht zou zijn - en dat de stichters daarbij geen oog zouden hebben voor de economische bloei en het belang van burgers - is eenvoudig te weerleggen. Daartoe kan verwezen worden naar het feit dat de heer van Ameide Lombarden toeliet. Hij schonk de burgers van Ameide stadsrechten en kreeg voor hen als dank voor zijn inzet - en die van zijn zoon - in de strijd tegen de Hoeken van de Hollandse graaf Willem V vrijheid van tol.

Het bezit van de heer van Herlaar bestond in de periode 1255-1315 uit twee afzonderlijke blokken in één hand: Herlaar met het leenhof en Ameide met een leenhof. Dat beleende bezit, waarvan de vroegste gegevens dateren uit de late-14de eeuw maar veelal 15de-eeuws zijn, is in dit onderzoek geïnventariseerd. Voor de lenen van het leenhof van Herlaar is nagegaan in hoeverre die mogelijk zouden kunnen behoren tot het bezit vóór 1315. Het aantal lenen, vooral grote boerderijen, was beperkt en concentreerde zich rond Herlaar (St Michielsgestel).

De lenen van Ameide zijn aan het begin van de 15de eeuw genoteerd in het leenboek van Vianen, wat reconstructie lastig maakt, want ook Vianen had in het gebied veel in leen uitgegeven bezit. Het leenhof van Ameide is door Kort gereconstrueerd naar de vermoedelijke omvang, en als zodanig hier vrijwel overgenomen. Om een goed beeld van de (vermoedelijke) beleningen van Ameide te krijgen, zijn die in deze studie systematisch beschreven. Het doel van het nauwgezet beschrijven is niet alleen van het beleende bezit een beeld te krijgen van de daadwerkelijke rijkdom, het reikt verder. Er is een duidelijk geografisch onderscheid te maken tussen de lenen binnen het rechtsgebied van Ameide, en die daar (ver) buiten, meer specifiek in het rivierengebied, de Bommelerwaard. Waar het in Ameide vrijwel uitsluitend lenen van oppervlakten land en enkele tienden aangaat, betreffen de beleningen buiten Ameide vooral rechten en ambachtsgevolgen.

Hoe, door wie en wanneer werd dat bezit buiten Ameide, met name in Gelre, verworven? Het beleende bezit buiten Ameide, met uitzondering van het familiebezit in Herenthout, is te herleiden als 14de-eeuws bezit. Het was geen oorspronkelijk bezit van Ameide, maar is later aan het leenhof toegevoegd. In de literatuur bestaat het vermoeden dat het bezit in het rivierengebied afkomstig zou zijn van Gerard van Loon. De gedachte is dat Gerard van Loon het bezit inbracht om daarmee het sociale verschil bij zijn huwelijk (1285-1290) te compenseren. Echter de vele details die tijdens dit onderzoek naar boven komen, laten er vrijwel geen twijfel over bestaan dat het bezit pas in het eerste kwart van de 14de eeuw in handen van de Herlaars kwam. Het behoorde niet tot het door Van Loon ingebracht erfdeel bij zijn huwelijk. Een dergelijk bezit in het graafschap Gelre was voor een lid van de regionale aristocratie overigens ook onwaarschijnlijk groot, die bezaten in het algemeen hooguit een of enkele kleine ambachtsheerlijkheden. Zo het niet tot het bezit van Van Loon behoorde, hoe kwam het dan in handen van de heren van Ameide?

De volgende hypothese biedt een antwoord. 1318 is voor het rivierengebied een bijzonder jaar. In dat jaar bestreden Reinald I graaf van Gelre en zijn zoon Reinald II elkaar met de wapenen met name in de Bommelerwaard. De bondgenoten van Reinald II, lokale heren in het rivierengebied, waaronder verwanten van Gerard van Loon en zijn zoon Dirk van Herlaar, verloren de strijd. Ook de gravenzoon, Reinald II, die beloofd had zijn strijdmakkers te steunen, had in de strijd veel geld verloren. Om zijn financiële positie te versterken verpandde hij niet alleen de grafelijke inkomsten in Zutphen, maar in 1325 ook die van de Bommeler- en Tielerwaard. Het waren de inkomsten van de ambachtsheerlijkheden en annexe rechten van de heerlijkheden in het rivierengebied, die verpand werden. De Gelderse gravenzoon hield de hoge jurisdictie in eigen beheer. De hypothese is dat Dirk van Herlaar, heer van Ameide, die rechten als pandnemer verwierf.

In deze studie is de hypothese geopperd dat Gerard van Loon in de periode tussen de verkoop van de heerlijkheid Herlaar in 1315 en zijn dood in 1323 door ruil of koop met/van de heer van Altena de heerlijkheden Brakel en Ammersoyen verwierf. Brakel en mogelijk ook Ammersoyen behoorden vermoedelijk oorspronkelijk tot het bezitscomplex van de heer van Altena. Na het overlijden van Gerard van Loon, vóór 1323, is dat bezit op zijn zoon Dirk overgegaan. Dirk beschikte behalve over Ameide, en ander bezit, dus vermoedelijk al over vermogen in de Bommelerwaard vóór 1325. Het pandbezit completeerde zijn bezit.

Hiervoor is er al op gewezen dat de lenen buiten Ameide gehouden werden door regionale aristocraten, maar dat van een leenband tussen die heren en de heer van Ameide niets bekend is. Voor een dergelijk bezit

lijkt dat vreemd, maar het is minder verwonderlijk als verondersteld mag worden dat de leenband in pand was overgedragen. De band tussen de leenheer van Ameide en de leenmannen was een zakelijke, niet een persoonlijke. Al met al had de heer van Ameide in de Bommelerwaard een aanzienlijk bezit verworven. In 1326 voegde zijn vrouw haar erfenis toe. Het is dat totale bezit dat het sociaal-economische vermogen van Dirk van Herlaar kenmerkt en hem in staat stelde zijn maatschappelijk vermogen te symboliseren in een grote burcht.

6.3 *De huizen van de Herlaars, symbolen van macht en prestige*

Het huidige kastelenonderzoek gaat er vanuit dat de architectuur van de adellijke residentie een toonbeeld was van de macht en de status van de opdrachtgever. Het was een onderdeel van zijn sociaal-cultureel vermogen. Het huis kan gezien worden als een bron voor het bepalen van de status van de bouwheer of bewoner. Om nu van een dergelijk huis een indruk te krijgen, en daarmee ook van de bouwheer, moet het huis gereconstrueerd worden naar de periode van onderzoek, in dit geval de 14de eeuw of daarvóór. In dit onderzoek is getracht de huizen van de Herlaars naar de 13de of 14de-eeuwse vorm te reconstrueren. Met de beperkte middelen die er zijn, alleen van het huis Ammersoyen zijn bouwhistorische gegevens beschikbaar, is dat problematisch. De gegevens van kasteeltekeningen en archeologisch onderzoek laten wel een algemene indruk toe. Zelfs met de schaarse middelen die er zijn is met behulp van de chrono-typologie van Janssen een relatie aantoonbaar tussen de morfologie van de huizen en de sociale positie van de bewoner. Dat wil zeggen dat de morfologie ook als bron gebruikt kan worden daar waar de gegevens over de bouwheer/bewoner beperkt zijn.

Dat de Herlaars de bijdetijdse ideeën adopteerden uit hun sociaal-culturele omgeving, en daarmee hun sociaal-cultureel vermogen bevestigden, volgt, naast de keuze van de huwelijkspartners, ook uit het huizenbezit. De Herlaars bouwden hun huizen naar de nieuwste inzichten van de tijd. Concepten die overeen komen met de bouwwerken van geslachten uit de adellijke kringen van de Herlaars. Dat brengt het uitgangspunt van het onderzoek weer in beeld. Het kasteel Ammersoyen heeft een bijzonder elitair en exclusief grondplan, het betreft een in één bouwphase opgetrokken vierkant kasteel met ronde hoektorens. Dat het huis Ammersoyen niet gebouwd kan zijn door een minder bemiddelde aristocratische bouwheer, zoals een telg van de ministeriale familie Van Ammersoyen, is op basis van het grondplan en de chrono-typologie al wel duidelijk. Alleen de landsheren en leden van de hoge adel hanteerden dit concept, dan nog is het voorkomen in de Nederlanden heel beperkt.

Van dit kasteel zijn bouwhistorische gegevens voorhanden waardoor een aannemelijke voorstelling van de vroegste bouwphase mogelijk is. Tot welke conclusies leidt dat? Ten eerste blijkt dat, veel meer dan uit de plattegrond en kasteeltekeningen te herleiden valt, het gebouw een overdadige luxe woning was. Ten tweede - en meer bijzonder - tonen de bouwhistorische gegevens dat de opzet van het gebouw aantoonbaar binnen een te duiden netwerk bepaald werd. Het huis Ammersoyen heeft zoveel overeenkomsten met dat van Helmond dat er van toeval welhaast geen sprake kan zijn. Als dan uit bronvermeldingen blijkt dat Dirk van Herlaar en de (bouw)heren van Helmond en Vorselaar - met huizen met een overeenkomstig grondplan - in het tweede kwart van de 14de eeuw tot eenzelfde kennissenkring behoorden mag geconcludeerd worden dat de rol van verwantschap of adelsnetwerk een grotere rol speelde bij het bouwen van die adellijke huizen van dit type dan tot nu toe bekend was. De gedachte van invloed is niet nieuw, maar het is binnen de bouwhistorische literatuur in Nederland nog niet zo duidelijk aangetoond als hier. Dit werpt ook een ander licht op de introductie van het vierkante kasteel met ronde hoektorens, de theorie over de introductie van dit kasteeltype in de Nederlanden dient daarom herzien te worden.

Uit de bouwhistorische reconstructie van de vroegste bouwfase blijkt een conceptmatige architectuur, er was dus een bouwplan. Het gebouw is gefixeerd op luxe bewoning, Juist de aspecten die luxe en rijkdom uitstralen, en daarmee het verschil bepalen, zijn niet te herleiden uit kasteeltekeningen en/of archeologische restanten. Het zijn de materiele resten die hier als bron van grote meerwaarde zijn.

Op basis van bouwhistorisch onderzoek alleen is de bouw van het kasteel vroeg, vóór 1300, of laat, 1350, gedateerd. Een minpunt van die bouwhistorische onderzoeken is dat die geen aandacht hebben voor de status van de bouwheer, hij moet een aristocraat zijn geweest met een groot vermogen. Dit onderzoek toont aan dat Dirk van Herlaar Ammersoyen als onderdeel van een conglomeraat van rechten in het rivierengebied na 1318/1325 verwierf, voordien hadden de Herlaars in Gelre geen bezit. Dirk beschikte over een groot vermogen en aanzien. Bovendien had hij contacten met bouwheren van vrijwel identieke huizen. Het is daarom dat uit dit onderzoek de conclusie volgt dat hij waarschijnlijk de opdrachtgever was. De start van de bouw van het kasteel Ammersoyen valt dan ten vroegste na 1318 te dateren, maar meer waarschijnlijk begon de bouw (kort) na 1325.

Dat de huizen van de Herlaars hun maatschappelijk vermogen symboliseerden leidt geen twijfel, maar dit onderzoek toont ook aan dat ze daarnaast een geo-politieke functie hadden. Hoewel de architectuur van de huizen vooral het maatschappelijk vermogen van de opdrachtgever symboliseert – en de militaire functie niet als uitgangspunt genomen werd - waren de huizen als leen of ópen huis' wel Gelderse steunpunten voor het bewaken van de landsheerlijke grens. Geografisch gezien vormt het Herlaarse bezit een deel van een 'linie' langs de Maas. Een linie van Gelderse huizen: Empel-Meerwijk, (Hedel), Ammersoyen, (Nederhemert), Poederoyen. Reinald II, en zijn opvolger Reinald III, beleende die huizen (m.u.v. Ammersoyen) in de periode 1330 en 1350. Zij moeten zich er terdege van bewust zijn geweest dat de Herlaars door die lenen, Poederoyen en Empel-Meerwijk, en het eigen bezit, Ammersoyen en Bokhoven, langs de grensrivier belangrijke steunpunten innamen welke mogelijk eigen territoriale aspiraties zouden kunnen dienen. Die bleven uit.

De onverwachte opkomst van de Herlaars langs de Maas tussen 1330-1350 is geen toeval, het betreft een voor Gelre belangrijke periode. In die tijd consolideerde Reinald II zijn grens met Brabant. In het tijdvak 1330-1350 droeg Willem van Kranendonk zijn huis te Hedel op (1336). De band met Nederhemert werd door ingrijpen van Moliart, de landrentmeester van Gelre en de meest naaste vertrouwenspersoon van Reinald II, in 1332 aangetrokken door voor de heer van Nederhemert een schuld op het huis te lossen. Moliart was ook betrokken bij de verbouwing van het huis Poederoyen. Het heeft er alle schijn van dat deze, zelf afkomstig uit het gebied, van grote invloed is geweest op het borgen van de macht van de Gelderse graaf. Het is uitgerekend in die tijd dat ook de Herlaars Poederoyen en Empel-Meerwijk als Gelderse lenen verwerven. Het in een zo korte periode binden van alle huizen langs de Maas duidt op een doelbewuste burchtenpolitiek van Reinald II. Een politiek die voortvloeide uit de ontwikkelingen met Brabant. Na de strijd van de grote coalitie 1332-1334 won de Gelderse landsheer weliswaar Tiel en Heerewaarden, maar verloor hij de Heusdense Bovendorpen langs de Maas. Hij werd daardoor gedwongen de nieuwe grens te borgen en deed dat door de huizen als zijn steunpunten te winnen. Wellicht speelde een goede verstandhouding tussen Dirk van Herlaar en Reinald II of Moliart een rol bij het selecteren van diens broers als leenmannen voor de Gelderse huizen, maar het was niet Dirk van Herlaar die de regionale macht bepaalde, maar de Gelderse landsheer. Het laat zich aanzien dat de landsheer van Gelre, Reinald II, in die tijd een welbewuste burchtenpolitiek voerde, waarbij hij de Herlaars voor zich wist in te zetten. Dat verklaart ook waarom de Herlaars niet eigenmachtig gezamenlijk opereerden voor een door verwantschap bepaald gemeenschappelijk doel.

6.4 *Besluit*

Om richting te geven aan dit onderzoek luidt de algemene onderzoeksvraag als volgt: hoe hebben de Herlaars hun positie in het rivierengebied verworven en gedurende lange tijd kunnen handhaven, en wat diende als basis van macht? Voor het beschrijven van die positie en macht is gebruik gemaakt van het door Schmidt, geïnspireerd door Bourdieu, in 1986 geïntroduceerd begrip ‘maatschappelijk vermogen’. Dat begrip objectificeert macht omdat het de eenheid en de machtsbron verenigt maar daarbij open laat wat machtige personen vermogen. Maatschappelijk vermogen is het totaal van het sociaal-economisch vermogen, het sociaal-cultureel vermogen en het sociaal-politiek vermogen. Met behulp van het maatschappelijk vermogen is het mogelijk de ‘vermogensontwikkeling’ van een geslacht te beschrijven.

In deze verhandeling staat het geslacht Van Herlaar met bezit in het Midden-Nederlands Rivierengebied centraal. Het betreft een van oorsprong prefeodaal adellijk geslacht dat niet tot de rijksgroten behoorde. De wijze waarop de term ‘geslacht’ in dit onderzoek gebruikt wordt, verdient enige uitleg. Strikt genomen voldoet de term ‘geslacht’ niet, want het geslacht Herlaar is in dit onderzoek niet louter patrilineair bepaald. Hoewel de symbolen van een geslacht de toenaam, de voornamen, de afbeelding op het wapenschild en het verwijzen naar de voorouders bij overdrachten werden doorgegeven aan de nazaten, verliep de erfopvolging bij de Herlaars niet alleen via de mannelijke lijn, maar ook via de vrouwelijke. Dat wil zeggen dat een erfdochter van Van Herlaar aan haar kinderen zowel de naam Herlaar als het erfbezit overdroeg. Dat mag bijzonder genoemd worden. Bij de Herlaars vond, zo wordt hier betoogd, zo’n breuk tweemaal plaats, aanvang 13de- en aanvang 14de eeuw. Van de verschillende generaties die elkaar opvolgden is hier alleen het maatschappelijk vermogen van de erfgenaam opgenomen, dat om de doodeenvoudige reden dat tot in het midden van de 13de eeuw gegevens van andere nazaten ontbreken. Pas in de 14de eeuw verschijnen er ook gegevens van maatschappelijk vermogen van andere nazaten dan de erfgenaam alleen.

Schmidt stelt in zijn onderzoek over het geslacht Teding van Berkhout dat het belangwekkende van een familie niet in de ‘grote figuren’ schuilt, maar in de ‘gewoonheid’ binnen het milieu waarvan zij deel uitmaakten en in de continuering van haar maatschappelijke positie. Dat geldt ook voor de Herlaars uit het Midden-Nederlands rivierengebied voor de periode 1100-1400.

Het is lastig de beschreven ontwikkeling te passen in de stadia die Schmidt in zijn studie onderscheid. De ‘vermogensontwikkeling’ van de Herlaars in de onderzoeksperiode is vrijwel niet in te delen in fasen. Tot aan de 14de eeuw, dus voor enkele eeuwen, was het bezit tamelijk constant. Accumulatie van bezit, en het omzetten daarvan voor politieke macht vond vrijwel direct en gelijktijdig plaats in de eerste helft van de 14de eeuw, er was niet eerst vermogen opgebouwd om van daaruit te handelen. Bovendien is er niets dat er op wijst dat - anders dan de heer van Ameide einde 13de eeuw en zijn opvolgers in de 14de eeuw - de Herlaars op enige manier hun land, kastelen en rechten strategisch hebben ingezet om een positie te consolideren of te behouden. Het maatschappelijk vermogen kon daarna door verwanten niet geconsolideerd worden. De omstandigheden waarop de Herlaars geen invloed hadden, wijzigden daartoe te abrupt. Dat de ‘vermogensontwikkeling’ van de Herlaars niet synchroon loopt met de stadia die Schmidt onderscheid is niet bijzonder, het maatschappelijk vermogen in de onderzoeksperiode is immers geheel anders van opbouw dan die van de Nieuwe Tijd waarin het geld een belangrijke rol vervulde/gaat vervullen en de positie van de landsheren en de adel wijzigde.

De beschreven ‘vermogensontwikkeling’ geeft desondanks wel een antwoord op de vraag hoe de Herlaars hun positie wisten te behouden. Die ontwikkeling kan immers, zoals Schmidt stelt, niet los gezien worden van de achtergrond van de veranderende machtsverhoudingen, in dit geval die van de landsheren. De Herlaars lijken zich heel bewust van de mogelijkheden, de (militaire) positie en de geo-politieke ambities van de landsheren, zij dreven met diens geo-politiek mee zonder zich te verzetten. Daardoor vallen zij niet

op, of lijkt het alsof de Herlaars zich gedeisd houden, maar dat was wel berekend voor het eigen behoud. Vanaf het midden van de 13de eeuw moesten zij rekening houden met de territoriale politiek van de landsheren. Toen de hertog van Brabant de positie van Den Bosch verzekerde door de macht van de heer van Vught te elimineren verwierf de heer van Herlaar in elk geval een vluchtweg in Ameide. In de strijd tussen Holland en de Utrechtse bisschoppen aan het einde van de 13de eeuw stelde de heer van Ameide zijn huis, weliswaar in het geheim, beschikbaar voor de jonge Hollandse graaf, of beter Wolfert van Borselen. Hij voorkwam daarmee dat zijn kasteel - gelijk dat van IJsselstein - door diens aanhang belegerd werd. Dat de bisschop van Utrecht daar in 1312 op terugkwam is niet vreemd, de aanstaande heer van Ameide boog nederig het hoofd en wist daardoor het bezit te behouden. In het tweede kwart van de 14de eeuw wisten de Herlaars hoge heerlijkheden en aanzienlijke huizen te verwerven als grensposten voor het Gelderse landsheerlijke territorium. Het verwerven daarvan is echter niet hetzelfde als het inzetten van eigen bezit aan land, kastelen en/of rechten om een positie in de omgeving van de landsheren te verstevigen of mogelijk zelfs er meer bezit mee te verwerven. De burchtenpolitiek van de landsheer van Gelre, Reinald II (1318-1343) in diens strijd tegen de hertog van Brabant, Jan III (1312-1355) maakt dat duidelijk. De Herlaars behoorden niet tot de grensadel maar tot de adel aan de grens.

